

ШКІЛЬНА ОСВІТА ДІТЕЙ-СИРІТ У ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ (НА ПРИКЛАДІ ДОНБАСУ)

Н.М. Касьянова

У процесі виховання підростаючого покоління надзвичайно важливу роль відіграє система освіти. З позиції влади вона повинна задовольнити потребу не лише у свідомій, освіченій молоді, яка в подальшому стає основою функціонування держави на всіх рівнях, але й у якісному морально-психологічному кліматі суспільства. У часи великих соціально-політичних потрясінь значення освіти ні в якому разі не зменшується, навіть навпаки – підвищується та відіграє соціалізуючу роль.

Питанням освіти в часи після Великої Вітчизняної війни присвячена достатня кількість загальних праць з історії Радянського Союзу та України [1], Великої Вітчизняної війни [2] та відбудови народного господарства [3]. В сучасній українській історіографії з'явилися спеціальні праці, присвячені питанням освіти та виховання дітей у повоєнний період [4], дітей-сиріт у спеціальних дитячих установах [5]. Проте поза увагою дослідників ще залишається коло питань, що потребує вивчення. З огляду на це, авторка ставить за мету розглянути процес навчання і виховання дітей-сиріт та бездоглядних в умовах відновлення народного господарства Донбасу.

Джерельну базу статті складають довідки, доповідні записки, листування обкому партії ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У з обкомами, міськкомками, райкомаами партії, редакціями газет, учбовими закладами стосовно питань організації учбового процесу в школах, технікумах тощо, які містять документи Центрального архіву вищих органів влади та управління України та Державного архіву Донецької області.

Вулиця, як часопроведення, у післявоєнну добу стала основним місцем не лише для безпритульних дітей, які опинялися там у зв'язку з відсутністю домівки або установи, яка б її замінювала, але й для дітей з повних родин та напівсиріт, які через постійну зайнятість батьків на виробництві та брак відповідних виховних установ, часто потрапляли до

категорії бездоглядних. З огляду на це, на державу була покладена підвищена відповідальність за виховання підростаючого покоління. Вирішуючи першочергове завдання матеріального забезпечення дітей-сиріт, безпритульних та бездоглядних, влада розуміла наявність і інших проблем, що торкнулися морально-психологічного боку життя дітей та підлітків. Важкі умови існування під час війни та окупації, а потім і після визволення регіону – на вулицях, у напівзруйнованих домівках, дитячих будинках, переповнених гуртожитках, нестача одягу і продовольства та інші труднощі, безумовно, залишали значний відбиток на психічному стані дітей та підлітків, прискорювали процес дорослішання і, навіть викликали різні форми їх девіантної поведінки [6]. Тому одразу після надання знедоленій дитині притулку та речей першої необхідності, влада розпочала впроваджувати заходи, направлені на її соціальну реабілітацію та повернення до життя в звичному режимі. Основний наголос було зроблено на процес комуністичного виховання молоді, який був нерозривно пов'язаний із процесом навчання, в ході якого вихованці не лише засвоювали певну суму та систему знань, вмінь і навичок, але й набували риси та якості, які необхідні були для повноцінного життя у суспільстві з загальноприйнятими формами людської поведінки. Особливістю радянської системи виховання було обов'язкове поєднання процесу звичайного навчання за шкільною програмою із процесом формування у учнів рис характеру, вироблення понять та переконань, впливу на свідомість з метою зрощення в них любові до Батьківщини, радянського ладу, трудової діяльності, рідної історії та землі.

Усім бездоглядним та дітям-сиротам намагалися надати початкову та середню освіту. Вихованці дитячих будинків відвідували загальноосвітні школи звичайного типу. Їх відновлення розпочиналося одразу після визволення регіонів. РНК УРСР у Постанові від 27 лютого 1943 р. «Про відновлення роботи шкіл у районах Української РСР, звільнених від фашистських окупантів» зобов'язала Наркомат освіти і голів виконкомів Рад депутатів трудящих здійснити негайні заходи щодо ліквідації наслідків

руйнування шкіл німецькими загарбниками; провести облік дітей шкільного віку; розгорнути комплектування шкіл учнями з тим, щоб забезпечити повне охоплення дітей школою; укомплектувати школи педагогічними кадрами; затвердити директорів середніх шкіл та завідуючих районними і міськими відділами народної освіти; в населених пунктах, де шкільні приміщення зруйновані, відвести придатні будинки для шкіл та забезпечити їх ремонт, залучивши до цього також батьків, учителів, старшокласників, забезпечити завезення палива тощо [7, с. 101].

У Маріуполі перші школи почали працювати вже на п'ятий день після вигнання німецьких загарбників. Оскільки шкільні приміщення були зруйновані, під школи пристосовували магазини, контори, житлові будинки. Через двадцять днів у місті вже функціонували 33 школи, а через місяць – 45 масових шкіл і одна – для глухонімих [7, с. 101]. Те саме робилося і в інших містах та районах. Менш ніж за місяць після визволення м. Луганська було відремонтовано та обладнано 20 шкіл.

Відновлення роботи освітніх закладів супроводжувалося значними труднощами. Окрім шкільних приміщень не вистачало також меблів і навчального приладдя (зошитів, ручок, олівців, підручників тощо). Писали на старих газетах, клаптиках різного паперу. Мало було одягу, взуття, діти погано харчувалися. У зимовий період постійно поставала проблема з опаленням. Ускладнювало роботу школи й те, що склад учнів за віком та сімейним станом був різним. Оскільки у перші повоєнні роки серед вихованців дитячих будинків переважали діти, які встигли багато побачити та пережити як на свій вік, вони потребували особливого підходу. У більшості випадків цей життєвий досвід був негативним і полягав у безпритульному існуванні, голодуванні, правопорушеннях. Більшість таких дітей не встигали у навчанні за своїми однолітками, а деякі просто не розуміли необхідності навчання за наявності інших, більш легких шляхів прибутків – жебрацтва, крадіжок, спекуляції тощо. Тому вихованці дитячих будинків вимагали до себе особливого, більш уважного ставлення.

Із ними регулярно здійснювалася відповідна робота вихователями дитустанов. Наприклад, вихователі дитячого будинку № 3 м. Ворошиловграда систематично проводили в групах бесіди, метою яких було пояснення дітям цілей їх навчання у школі. За допомогою слова вони намагалися виховувати в них почуття обов'язку та відповідальності за власну освіту. Поряд з цим педагогічний персонал дитячих будинків мав тісний зв'язок із школами. Вихователі систематично відвідували школи та зустрічалися з класними керівниками, цікавилися питаннями успішності вихованців. Для цього вони мали спеціальні журнали, в яких робили позначки про виконання домашніх завдань, про успішність та поведінку учнів. Інколи вихователі були присутніми на уроках у класах. Директори та завідувачі учбовими частинами дитячих будинків брали участь у роботі педагогічних рад і батьківських зборів у школах, консультувалися з учителями про форми допомоги вихованцям, які відставали у навчанні, про організацію виконання домашніх завдань. Усі прорахунки у навчанні вихованців обговорювалися на педагогічних радах дитячих будинків.

Наглядно демонструє таку взаємодію робота виховательки Слов'янського дитячого будинку № 5 сталінської області З.І. Кункель, яка працювала у тісному контакті з учителькою другого класу школи, де навчалися її вихованці. Усю роботу в групі вихователька розпочала з ґрунтовного вивчення позитивних і негативних рис кожного свого вихованця, що дало їй можливість застосовувати індивідуальний підхід. Дотримуючись єдиних вимог до вихованців і суворо додержуючись порядку, встановленого школою і дитячим будинком в організації виконання домашніх завдань, З.І. Кункель наполегливо домагалась, щоб вся робота в групі проходила в точно визначений за режимом час, щоб кожен вихованець мав певне місце для навчання, щоб у кімнаті завжди був порядок, чистота, робоча обстановка. Велику увагу приділяла вона відведенню і закріпленню робочого місця за кожним вихованцем, обов'язково враховуючи при цьому індивідуальні особливості дітей. Важливе місце в роботі цього вихователя займала робота по вихованню у

дітей самостійності, вдумливості при виконанні домашніх завдань. З метою виховання уваги в учнів у класі, перед тим як приступити до виконання домашніх завдань, діти обов'язково стисло розповідали, про що йшла мова на уроці, що задано додому. Раз на тиждень у групі відбувався масовий огляд зошитів, кращі з них демонструвалися, а їх власники відмічалися у журналі. Це привчило майже всіх дітей каліграфічно писати, тримати в чистоті зошити та підручники. У цій групі дитбудинку не було жодного невстигаючого вихованця [8, с. 38].

У той же час, учителі шкіл відвідували дитячі будинки у тих випадках, коли діти не мали змоги відвідувати школи, наприклад під час карантину, для того щоб вони не відставали від загальної програми [9, арк. 43]. У зимовий час, коли були затримки з паливом або за відсутності взуття та одягу у дітей по деяких будинках, наприклад: Івано-Польському, Петровському, Маріупольському, Будьонівському, влаштовували тимчасові школи або окремі класи при дитячих будинках, щоб діти мали змогу продовжувати навчання.

Таким чином, різними методами кращі вихователі дитячих будинків включалися у загальну боротьбу за високу успішність дітей і спільно з учителями шкіл підвищували рівень освітньої роботи, домагалися повної ліквідації другорічництва. Однак, у роботі виховного складу дитячих виховних установ були труднощі. Незважаючи на майже повне забезпечення необхідною кількістю співробітників та укомплектованість штатів, питання щодо покращення якості їх роботи залишалось відкритим через брак фахівців та педагогічного персоналу з вищою освітою. Так, по Сталінській області необхідно було замінити дев'ять директорів дитячих будинків, які не забезпечували належного керівництва, у десяти дитячих будинках області були відсутні завідувачі учбовими частинами, а 50 відсотків вихователів потребували подальшого підвищення професійного рівня через брак відповідної освіти та досвіду роботи з дітьми [10, арк. 46]. Це питання неодноразово обговорювалося центральними та міськими

партійними і державними органами влади. Так, у лютому 1945 р. бюро Сталінського обласного комітету КП(б)У місцевою постановою вимагало від завідуючого облОНО Стешенко укомплектування всіх дитячих будинків кваліфікованими вихователями і робітниками майстерень [10, спр. 635, арк. 24]. Для поліпшення стану з кадрами проводили одномісячні курси для вихователів та двотижневі курси для інструкторів виробничого навчання [10, спр. 445, арк. 49].

Разом з тим значна роль у здійсненні виховання дітей-сиріт належала комсомольським, піонерським та профспілковим організаціям. Постанова XII пленуму ЦК ВЛКСМ «Про заходи до поліпшення роботи комсомолу в школі» [11, с. 283-287], резолюція XI з'їзду ВЛКСМ «Про роботу комсомолу в школі» [12, с. 6-11], постанова ЦК ВЛКСМ «Про поліпшення роботи піонерської організації» висунули перед комсомольськими та піонерськими організаціями нові підвищені завдання допомоги вчителям, школам і органам народної освіти у поліпшенні навчально-виховної роботи. Комсомольці і піонери брали активну участь у здійсненні закону про загальне обов'язкове навчання, допомагали у прищепленні учням почуття відповідальності за навчання і поведінку, в організації товариської допомоги учням, які відчували труднощі в засвоєнні певного предмета, в підвищенні якості фізичного виховання дітей та інше.

Спільними зусиллями, педагогічний, виховний персонал шкіл і дитячих будинків, громадські організації досягли не лише майже стовідсоткового відвідування шкіл дітьми з сиротинці, але й непоганої їх встигаємості. Так, у 1950 р. в результаті іспитів із загальної кількості 7 962 учнів дитбудинків Сталінської області було переведено у старші класи 7 748 осіб, або 97,5%. Серед вихованців були 662 відмінники і 1 971 хорошист, тобто близько 1/3 контингенту дитбудинків вчилися без «трійок». На другий рік було залишено всього 214 осіб (менше 3%) [5, с. 130].

Таким чином, одразу після звільнення Донбасу від фашистської окупації владою була розгорнута активна діяльність по відновленню шкільної освіти в регіоні та охопленню нею всіх дітей шкільного віку. Цей процес супроводжувався об'єктивними труднощами, які поступово вирішувалися спільними зусиллями партійної влади та громадських організацій.

РЕЗЮМЕ

Шкільна освіта дітей-сиріт у перше повоєнне десятиріччя (на прикладі Донбасу).

У статті на основі аналізу літератури та архівних матеріалів розглядається питання освіти дітей-сиріт та бездоглядних після звільнення Донбасу від фашистської окупації. Автор розкриває роль партійної влади, учбових інститутів, громадських організацій у вирішенні цього питання. Проаналізовано умови шкільного навчання, виявлено переваги та недоліки у роботі системи шкільної освіти.

Ключові слова: діти-сироти, школи, вчителі, вихователі.

РЕЗЮМЕ

Школьное образование детей-сирот в первое послевоенное десятилетие (на примере Донбасса).

В статье на основе анализа литературы и архивных материалов рассматривается вопрос образования детей-сирот и безнадзорных после освобождения Донбасса от фашистской оккупации. Автор раскрывает роль партийной власти, учебных заведений, общественных организаций в разрешении этого вопроса. Проанализированы условия школьного обучения, определены преимущества и недостатки в работе системы школьного образования.

Ключевые слова: дети-сироты, школы, учителя, воспитатели.

SUMMARY

School education of children-orphans during the first post-war decade (on the example of Donbass)

The question of school education of children-orphans and neglected children after the liberation Donbass from fascist occupation is investigated in the article based on analysis of literature and archived materials. The author highlights the role of party power, educational establishments, public organizations in permission of this question. The terms of the school teaching are analysed, advantages and failings are certain in-process system of school education.

Key words: children orphaned, schools, teachers, tutors.

ПОСИЛАННЯ

1. История Украинской ССР: в 10-ти т. / ред. кол.: Ю.Ю. Кондуфор [и др.]. – Т. 9 / [А.В. Лихолат, Н.Г. Ищенко, М.П. Ким и др.]; под ред. А.В. Лихолат. – К.: Наукова думка, 1985. – 582 с.; История городов и сел: в 26-ти т. Украинской ССР. Ворошиловградская область / глав. ред.: Тронько П.Т. (председатель) [и др.]; редкол. тома: Шараев Л.Г (председатель) [и др.]. – К.: Укр. сов. енциклопедия, 1976. – 727 с.; Історія міст і сіл Української РСР: у 26-ти т. Донецька область / гол. ред.: Тронько П.Т. (голова) [та ін.]; редкол. тому: Пономарьов П.О. (голова) [та ін.]. – К.: Укр. рад. енциклопедія, 1970. – 992 с.

2. СССР в Великой Отечественной войне. 1941 – 1945. Краткая хроника / [Автор. кол. И.Г. Викторов, А.П. Емельянов, Л.М. Еремеев и др.]; под ред. С.М. Кляцкина. – М.: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1970. – 856 с.; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941-1945: в 3-х томах / ред. кол.: И.Д. Назаренко [и др.]. – Т. 2 / [Г.Г. Шевель, И.И. Слинько, И.Д. Назаренко и др.]; под ред. Г.Г. Шевель. – К.: Политиздат, 1975. – 512 с.; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941-1945: в 3-х томах / ред. кол.:

И.Д. Назаренко [и др.]. – Т. 3 / [Т.М. Мултых, В.И. Клоков, М.В. Коваль, И.Д. Назаренко.]; под ред. Т.М. Мултых. – К.: Политиздат, 1975. – 462 с.

3. Михненко А.М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945): Монографія / А.М. Михненко. – Донецьк: Юго-Восток, 2000. – 153 с.; Хорошайлов Н.Ф. Возрождение всесоюзной кочегарки. Из истории восстановления Донбасса в 1946-1950 гг. Исторический очерк / Н.Ф. Хорошайлов. – Донецьк: «Донбасс», 1974. – 151 с.; Його ж. На відбудові. З історії відбудови Донбасу / М.Ф. Хорошайлов. – Донецьк: «Донбас», 1966. – 178 с.

4. Добров П.В. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни: [монографія] / П.В. Добров, М.О. Бистра. – Донецьк: Норд-Прес, 2006. – 273 с.; Бистра М.О. Стан освіти на Луганщині в період фашистської окупації / М.О. Бистра // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2005. - № 1 (23). – С. 115-124; Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр.: [монографія] / Г.М. Голиш. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 323 с.

5. Соловей М.О. Дитячі будинки Донбасу в 1943-1965 роках: монографія / М.О. Соловей, Л.Б. Лихачова. – Донецьк: «Ноулідж», 2010. – 296 с.

6. Касьянова Н.М. Стан та причини дитячої злочинності в Донбасі в 1945 – на початку 1950-х років / Н.М. Касьянова // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля: наук. журнал / [під ред. О.Л. Голубенко.] – 2007. – № 2 (108). – Ч. 2. – С. 72-77.

7. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР / відп. ред. Бондар А.Г. – К.: Радянська школа, 1967. – С. 101.

8. Коваленко С.С. Навчально-виховну роботу в дитячих будинках – на вищій рівень / С.С. Коваленко // Радянська школа. – 1952. - № 2. – С. 38.

9. ЦДАВОВУ, ф. Р 2605, оп. 8, спр. 255, арк. 43.

10.ДАДО. Ф. 326. - Оп. 2.- Спр. 443.

11. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917-1973 гг. / Составители А.А. Абакумов, Н.П. Кузин, Ф.И. Пузырев, Л.Ф. Литвинов. – М.: Педагогика, 1974. – С. 283-287.

12. Резолюція XI з'їзду ВЛКСМ. Про роботу комсомолу в школі // Радянська школа. – 1949. - № 2. – С. 6-11.